

"שידין יהודאין"

פתיחה
המושג בספר הזהר
ספר תולדות יעקב יוסף
ספר ליקוטי מוהר"ן
תיקון ה"שידין יהודאין"

פתיחה

מראשית הופעתה של תנועת החסידות לפני כשלוש מאות שנה, ריכזה תנועה זו סביבה פולמוס ארוך ומתמשך. רבות דובר על דרכי ההתמודדות של תנועת ההתנגדות עם תופעת החסידות. לעומת זאת, נראה שחסרה לנו עדיין התמונה המלאה של דרך ההתמודדות של התנועה החסידית עם המתנגדים לה. ברצוני להאיר במאמר זה פן מסוים במאבקם של החסידים במתנגדיהם, והוא המאבק במנהיגות הרבנית של אותה התקופה.

בבואנו לסקור את הרקע ההיסטורי של הופעת תנועת החסידות, עלינו לציין בין שאר המרכיבים את השבר הגדול שהתרחש באותה תקופה ובתקופה שקדמה לה במנהיגות הרבנית המקובלת. כמאתיים שנה לפני הופעת תנועת החסידות, בשנת ש"מ (1580), נוסד במדינות פולין, ליטא ואוקראינה ועד ארבע ארצות. ועד זה, שידע שינויים במהלך השנים, איגד בתוכו את מרבית הקהילות היהודיות במזרח אירופה, ובכך יצר אידגון גג שהיה הסמכות העליונה ביחס לניהול חייהם הרוחניים של היהודים באזור זה. בשנת ת"ח פרץ מרד הקוזקים הראשון הידוע כ'גזרות ת"ח-ת"ט'. מרד זה היה ראשיתו של תהליך ארוך שזיעזע את המערכת השלטונית במזרח אירופה, ובסופו של דבר גרם להתפוררותה של פולין. התערערו השלטון בפולין הביאה בהמשך לפלישתה של שבדיה לפולין בשנת ת"ז, ולחלוקתה של פולין בשנת תקל"ב. בשנת תקנ"ה חדלה פולין להתקיים כממלכה עצמאית. רפיסות שלטונית זו היתה הבסיס להפסקת פעילותו של ועד ארבע ארצות בשנת תקכ"ד, שהביאה לערעור סמכותה של הרבנות בכל רחבי מזרח אירופה. בהיעדר מנגנון פיקוח על מינוים של רבנים מונו לתפקידי רבנות מי שלא היו ראויים לכך, והדבר גרם לשחיקה במעמדם של הרבנים.

זאת ועוד, כפועל יוצא מביטולו של ועד מאורגן המאגד את כל הקהילות, הלך והעמיק הנתק בין הקהילות הגדולות ומנהיגותן הרבנית לבין הקהילות הקטנות שבכפרים ובעיירות. היהודים הפשוטים לא הגיעו לערי המחוז, ובכך איבדו את

הקשר עם הרבנים. נתק זה בין היהודים הפשוטים לבין המנהיגות הרבנית העמיד בצד אחד את עמי הארצות, את היהודים הפשוטים, ובצד השני את המנהיגות הרבנית, את הרבנים.

נקודה נוספת ראויה לציון בהקשר זה של שחיקת מעמד הרבנות, היא עלייתו ונפילתו של משיח השקר שבתאי צבי. השנים תכ"ה-תל"ו (1665-1676) היו שנות פעילותו העיקריות של שבתאי צבי. הופעתו על בימת ההיסטוריה היהודית הביאה לקרעים חמורים ביותר בתוך המנהיגות היהודית, שמקצתה צידדה בו כמשיח בתחילת דרכו, ומקצתה התנגדה לו מעיקרא. שברו של החלום היה קשה שבעתיים, והעולם היהודי בכללו נשאר מרוסק לחלוטין לאחר תקופה זו.¹

על רקע שבר מנהיגותי זה יש לראות את הופעתה של המנהיגות האלטרנטיבית, הצדיקים החסידיים. הצדיק החסידי נכנס בדרך כלל למקומות שבהם נוצר חלל מנהיגותי. החצרות החסידיות התפתחו דווקא בכפרים ובעיירות הקטנות, שם לא היתה לאדם הפשוט דמות רבנית להזדהות עמה. הצדיק החסידי הציג אלטרנטיבה של מנהיגות עממית. על פי התפיסה החסידית, ניתן למצוא בכל אדם, ויהיה פשוט ככל שיהיה, נקודה של קדושה. מכוחה של גישה זו ידע הצדיק החסידי את ערכה של תפילת האדם הפשוט, גם אם נאמרה מתוך שיבושי מילים, או שלא בזמנה. יחס אוהד זה לפשוטי העם הביא להתלכדות של יהודים פשוטים רבים סביב דמותו של הצדיק החסידי בפרט, וסביב תורת החסידות בכלל.²

זאת ועוד, אחד מן המרכיבים המרכזיים במבנה הארגוני המסורתי של קהילות רבות היה השחיטה הכשרה. השוחט והרב היו מפרישים סכום מסוים מעלות השחיטה לצורך קיומה של הקהילה, וכך נגבה מן הציבור מס שחיטה שלרבים היתה בו יד. עם היחלשות מעמד הרבנים בקהילות, בעקבות ביטול ועד ארבע ארצות, נפגע גם כוח הגבייה של מס הבשר, והחלו להישמע טענות מטענות שונות על הגינותם של השוחטים והרבנים שכספי השחיטה עברו תחת ידם. גם בסוגיה זו היתה זו החסידות שהציבה אלטרנטיבה. רבים מהצדיקים החסידיים שהיו עוברים בעיירות ידעו גם לשחוט. צדיקים אלו הקפידו שלא לקחת כסף בעבור שחיטתם, ובכך פגעו בגביית המס על ידי הרבנים והשוחטים.³

הכירסום המתמיד במעמד הרבנים, והאלטרנטיבה המנהיגותית שהציגה החסידות, החלו לתת את אותותיהם. הצדיק החסידי הפך להיות יותר ויותר מזוהה עם פשוטי העם. במקביל החלה גם התנגדות חזקה של המנהיגות הרבנית נגד

- 1 ראה על כל הנ"ל בספר 'תנועת החסידות והחברה היהודית במזרח אירופה' בעריכת שלמה פישר (ירושלים תשמ"ח) עמ' 15-58.
- 2 ראה מ"ש פרופ' חנא שמרוק במאמרו 'החסידות ועסקי החכירות', ציון לה (תש"ל) עמ' 182-192.
- 3 ראה בפרק 'משמעותה של השחיטה החסידית' בתוך ספרו של פרופ' שמרוק 'הקריאה לנביא' (ירושלים תש"ס) עמ' 33-63.

החסידות. אחת מדרכי ההתמודדות של החסידות עם תנועת ההתנגדות היתה לתקוף את הרבנים, ועמם את ממסד הרבנות המקובל כולו. אחד המושגים שנקשר בהתקפת הנגד שערכה החסידות על מתנגדיה, הוא "שדין יהודאין". בכינוי זה כינו החסידים את הרבנים שחרטו על דגלם את רעיון ההתנגדות לתנועה החסידית. ננסה להתחקות על שורשיו של מושג זה, ועל השימושים שעשתה בו התנועה החסידית.

המושג בספר הזוהר

בספרי חסידות בהם עשו שימוש במושג "שדין יהודאין", ציינו את מקורו בספר הזוהר⁴:

"ואוף הכי... הוו מארי משנה דאינון כמלאכים, משמשין לון שדים יהודאי דאינון רשימין באות שד"י, ואית שדין ומזיקין מסטרא דמסאבו דאתקריאו שדים גוים, וזה לעומת זה עשה האלהי"ם... ובגין דא אמרו מארי מתניתין, דאינון תלת מינין מינייהו, חד מין דלהון כמלאכי השרת, ומין תניינא כבני אדם, ומין תליתאי כבעירין, ואית בהון חכימין באורייתא דבכתב ודבעל פה, ואתקרי יוסף שידא על שם דאוליד ליה שד... ואשמדאי מלכא, הוא וכל משפחתיה, הא אוקימנא דאינון שדין יהודאין, דאתכפין באורייתא ובשמהן דאורייתא".

תרגום: כך גם... היו בעלי המשנה שהם כמלאכים, משמשים אותם שדים יהודיים שהם רשומים באות שד"י, ויש שדים ומזיקים מצד הטומאה שנקראו שדים גוים, וזה לעומת זה עשה האלקים... ומשום כך אמרו בעלי המשנה, שהם שלושה מינים מהם, מין אחד מהם כמלאכי השרת, ומין שני כבני אדם, ומין שלישי כבהמות, ויש בהם חכמים בתורה שבכתב ובעל פה, ונקרא יוסף השד על שם שהוליד אותו שד... ואשמדאי המלך, הוא וכל משפחתו, הרי העמדנו שהם שדים יהודיים, שנכנעים בתורה ובשמות התורה.

פיסקא זו מתוך ספר הזוהר מפגישה אותנו עם שני סוגים של שדים, שד יהודי ושד גוי. השד הגוי הוא מזיק, וכך הוא מתגלה בעולם. לעומת זה השד היהודי הוא בעל דמות מורכבת: מצד אחד שד, אבל מן הצד השני יהודי. השד היהודי הוא שד המשמש בביתם של תלמידי חכמים, והוא גם עשוי להיות חכם בתורה שבכתב ובתורה שבעל פה. אף אשמדאי מלך השדים הוא שד יהודי, הכופה את עצמו בפני קדושת שמות התורה.

שימוש במושג זה של "שדים יהודים" כלפי דמויות רבניות העומדות במרכז הפולמוס כנגד החסידים, הוא שימוש מתוחכם. יש כאן אמירה שתיתכן מציאות של

4 רעיא מהימנא ח"ג, רנ"ג, א.

תלמיד חכם הבקי בתורה שבכתב ושבעל פה, אבל למרות זאת המדובר הוא בשד. העוצמה העומדת מאחורי השימוש במושג זה מתחזקת כשאנו מחברים לכאן את המטען שהיה למושג ה'שד' בתקופה הנדונה, כדמות דמונית שיש להתרחק ממנה. פשוטי העם נהגו בדרכי זהירות מפני שדים ורוחות רעות. היו שחששו להזכיר אף את שמות השדים, כדי שלא לבוא עמהם במגע כלל. יצירת זהות בין דמויות הרבנים המתנגדים לבין השדים שהינם בעלי חזות יהודית, היתה בבחינת קריאת כיוון ברורה לדרכי ההתנהגות כלפי אותן דמויות רבניות המתנגדות לחסידות.

ניתן לציין מספר מקורות מתוך התלמוד העשויים לשפוך אור על דמותם של שדים יהודיים אלו.⁵ לחלק הראשון בדברי הזוהר הנ"ל, בו מסופר על בעלי המשנה שהיו משמשים אותם שדים יהודיים, מתאימים דברי הגמרא⁶ אודות שד אחד שהיה משמש בביתו של רב פפא והיה הולך לשאוב מים עבורו. כך ביחס לדמותו של יוסף שידא ניתן לציין לדברי הגמרא⁷ הדנה האם יש תחומין בשבת למעלה מעשרה. כדי לפשוט ספק זה מביאה הגמרא עדות שהיו שבע שמועות שנשנו בשבת בבוקר בפני רב חסדא בסורא, ובאותה שבת אחרי הצהריים בפני רבא בפומבדיתא. הגמרא מניחה שמי שהביא את השמועות הללו מסורא לפומבדיתא בשבת היה אליהו, שעבר ממקום למקום למעלה מעשרה, ומשמע מכאן שאין תחומין למעלה מעשרה; דוחה הגמרא שאין מכאן ראיה, כי שמא היה זה יוסף שידא שעבר מסורא לפומבדיתא בשבת, ולא אליהו. דמותו של אשמדאי מלך השדים מתאימה לדברי הגמרא⁸ אודות בניהו בן יהוידע, שרצה ללכוד את אשמדאי מלך השדים כדי שיגלה לו היכן נמצאת תולעת השמיר שבה היו מבקעים את אבני החושן. הלך בניהו בן יהוידע להר מסוים שבו היה אשמדאי רגיל להיות, ובהר זה היה לו בור מים חתום בחותם שרק ממנו היה שותה. ובכל יום היה אשמדאי עולה לרקיע ולומד במתיבתא דרקיעא ויורד ולומד במתיבתא שבארץ, והיה בא אל בור המים כדי לשתות ממנו. בסופו של הסיפור נלכד אשמדאי כשבא לשתות מבור המים. על צווארו הושם קולר ששמו של הקב"ה היה חתום בו, ומשום כך לא היה יכול אשמדאי לברוח.

יצירת זיקה זו בין דברי הזוהר לבין מובאות מתוך דברי הגמרא מעצימה את הכח שהוטען במושג זה, שהופעל כנגד מתנגדי החסידות. בדברי הגמרא שהובאו לעיל אנו מוצאים שדים הסובבים בין תלמידי החכמים, מעבירים שמועות מבית המדרש לבית המדרש, ועוסקים בתורה במתיבתא דרקיעא ובמתיבתא שבארץ. המשמעות הסמלית היא שניתן לחשוף כי חלק מן היושבים בבית המדרש, ושרויים כל כולם בלימוד התורה, אינם תלמידי חכמים רגילים אלא בעצם שדים יהודיים. אות אזהרה

5	רוב המקורות דלהלן צוינו בפירוש 'מתוק מדבש' על הזוהר הקדוש, חלק יד עמ' תקעז-תקעח.
6	חולין קה, ב.
7	עירובין מג, א.
8	גיטין סח, א.

מרחף מעל לראשיהם של חובשי ספסלי בית המדרש, וקיימת אפשרות סבירה שהם "שידין יהודאין". החסידות תנסה לחשוף את דמותם של שדים אלו ולהורות עליהם באצבע, על מנת להזהיר את הציבור מפני נהייה אחרי אותם תלמידי חכמים שאינם אלא "שידין יהודאין".

ספר תולדות יעקב יוסף

הראשון שעשה שימוש במושג "שידין יהודאין" כנגד המתנגדים, היה אחד מתלמידיו הגדולים של הבעש"ט, ר' יעקב יוסף מפולנאה. ר' יעקב יוסף חיבר מספר ספרים, שהיו לספרים הראשונים שהציגו את תורת הבעש"ט בצורה מסודרת וכתובה עלי ספר. ספרו הגדול על התורה הוא "תולדות יעקב יוסף". בספר זה מזכיר ר' יעקב יוסף מפולנאה מספר פעמים את המושג "שידין יהודאין"⁹, וכולן בהקשר של המלחמה כנגד המתנגדים לחסידות. להלן נעסוק באחת המובאות¹⁰:

"ונ"ל דשמעתי ממורי על פסוק על מה שוא בראת כל בני אדם (ותהלים פט, מח), שהוא שאלה ותשובה. ששאל היצה"ר להש"י בעת שהיה מרע"ה עושה כמה נפלאות, א"כ למה שוא בראת, שהוא היצה"ר, כי מי פתי יסור לשמוע לו. והיתה תשובה, כל בני אדם, שיברא כנגדו אדם בליעל בדמות הצדיק שיהיה מסית ומדיח וכו' כל בני אדם, ר"ל כמו כל בני אדם שהם צדיקים וכו', כי בעת יצירת האדם כשר וצדיק קודם רדת הנשמה בגוף נעשה למעלה קטרוג, שנתעורר הס"ם בטענה שזה יחזיר בני דורו למוטב ומה יוכל היצה"ר לפעול נגדו, ולמה נברא. עד שנותנין לו ג"כ ת"ח להרע מן שידין יהודאין, שיהיה נגד זה הת"ח כשר, ויתלוצץ ממנו. ומעתה הבחירה חפשי, יש שידבק בזה או בזה, כי זה לעומת זה עשה אלהים. ודפח"ח".

לא נכנס כעת להסבר הקשר שבין הפסוק אותו דורש ר' יעקב יוסף לבין הדרשה והמסר שלה. נתמקד ברעיון אותו מדגיש ר' יעקב יוסף. יש ובורא עולם מחליט להביא לעולם אישיות גדולה, בעלת כוחות נפש עצומים, שתוכל להביא מהפך של ממש בעבודת ה' הכללית הקיימת בעולם. אז מתעורר כח הרע בעולם ותובע את מקומו, שהרי חייבת להיות בחירה בין טוב ובין רע. הבחירה צריכה שתהיה שוויונית. אם נשמה גדולה שכזו תרד לעולם, תופר שוויוניות הבחירה. בדלית ברירה יש לתת בידי כוחות הרע בעולם כלי להתמודד עם הדמות הגדולה העתידה להופיע. הכלי הוא תלמיד חכם מ"שידין יהודאין", שיתנגד לדרך אותה עתיד להתוות הצדיק היורד

9 תולדות יעקב יוסף, פרשת וישלח אות ב; שם אות ו; פרשת צו אות ג; פרשת חוקת אות יג; פרשת ואתחנן אות ז; פרשת שופטים אות ז; שם אות ט; שם אות י; פרשת כי תצא אות א.

10 פרשת שופטים אות י.

לעולם. מכיון שהמדובר בתלמיד חכם הרי שהבחירה תישמר, שכן לא כולם ידעו להבחין בין הצדיק האמיתי לבין אותו תלמיד חכם השייד בעצם ל"שידין יהודאין". היישום של רעיון זה ביחס לתורת החסידות ומוריה, הוא פשוט לחלוטין. החסידות כתנועה, ומורי החסידות כמנהיגיה, היו צריכים לבוא לעולם. הופעת החסידות היתה אמורה ליצור שינוי ערכי משמעותי בעולם היהודי. כאן באה הקטגוריה מצד כוחות הרע, ששינוי זה היה עלול להפר את איזון הבחירה שבין טוב ובין רע. ההשפעה של החסידות היתה אמורה להיות כה דרמטית, עד שלא ייוותר שוב מקום לכוחות הרע לפעול. המענה היה בדמות תלמידי החכמים השייכים אל ה"שידין יהודאין". יחד עם תנועת החסידות באו לעולם גם המתנגדים אליה, המציבים אלטרנטיבה מטעה בחזות תלמידי חכמים, אלא שאלטרנטיבה זו אינה אלא פרי תביעת כוחות הרע בעולם, ולא אלטרנטיבה אמיתית.

היו בין ספרי החסידות שכתבו על ההשוואה הזו למורי החסידות בפירוש¹¹:

"ואומרים העולם, שכשירד הבעל שם טוב לעולם היה רעש גדול שיהיה נגלה יותר מדי עבודת הש"י, וירד למדן אחד כנגדו, והבוחר יבחר".

בהמשך דרשתו של ר' יעקב יוסף מתחבר הרעיון אודות ה"שידין יהודאין" עם היסוד החברתי, הקשר בין צדיקי החסידות לבין פשוטי העם¹²:

"ומעתה לא נפלות ממך להבין... כי... בנפש האדם יש בו ב' בחינות, והוא חומר וצורה. ובכללות הם אנשי החומר המוני עם, ובעלי הצורה הם כשירי הדור, שהם נשמה לגוף המוני עם... ומעתה כמו שבפרטות אדם א' ההפרש שבין רשע לצדיק ע"כ אינו בשינוי הגוף, כי ודאי תואר גופם שוים, רק בחינת נשמה, שיש לצדיק נשמה טובה מה שאין כן לרשע. א"כ הוא הדין בכללות פרצוף העולם אחר, שהוכחנו שהת"ח הוא הנשמה לגוף, א"כ יש שמדבק א"ע לת"ח רשע שידין יהודאין, א"כ הנשמה שלו רשע, והוא ג"כ החומר שנתחבר עמו הכל רשע א', מה שאין כן איש המוני שנדבק לת"ח כשר, נקרא צדיק גם החומר של אבר פרטי ההוא".

המבנה החברתי נתפס כמבנה גוף האדם. כשם שהאדם מורכב מגוף ונשמה, כך גם החברה מורכבת מגוף ונשמה. גוף החברה הם האנשים הפשוטים, ונשמת החברה הם תלמידי החכמים. הגוף אינו נידון אלא על פי ערך נשמתו. נשמה קדושה מעניקה לאדם כולו שם של אדם קדוש, ונשמה מסואבת מעניקה לאדם כולו שם של אדם רע. מה שנכון לגבי האדם הפרטי - נכון גם לגבי המבנה החברתי. הגוף החברתי, שהם פשוטי העם ועמי הארצות, ייבחנו ויקבלו את שמם ממי שידבקו בו. אם ידבקו

11 מקור מים חיים, בעל שם טוב על התורה, פרשת קרח הערה ה ובהערה שם בשולי הגליון בשם ספר חידושי הרי"ם וגור אריה פרשת לך ד"ה בארות.

12 תולדות יעקב יוסף, פרשת שופטים אות י.

בתלמיד חכם שד יהודי, הרי שיהפכו גם הם להיות לרשעים. אם ידבקו בתלמיד חכם אמיתי, הרי שיהפכו גם הם להיות לצדיקים.

ר' יעקב יוסף מעביר מספר מסרים בעלי משמעות לפשוטי העם. לאדם הפשוט יש את האפשרות להפוך לצדיק אם רק יתקשר עם הצדיק האמיתי, כהתקשרות הגוף עם הנשמה. אפשרות זו מעמידה את האדם הפשוט בפני בחירת חייו: אם יבחר לדבוק בצדיק האמיתי יוכל בבת אחת להיות לצדיק, אבל אם יטעה ויבחר בתלמידי החכמים שכל עניינם הוא לגנות את הגישה החסידית, ה"שידין יהודאין", יהיה אף הוא לרשע. הבעיה העומדת כעת בפני האדם הפשוט היא: כיצד עליו להבחין בין תלמיד חכם אמיתי ובין תלמיד חכם המזוהה עם ה"שידין יהודאין"? תשובה על כך ניתנת אף היא באותו הקטע בדבריו של ר' יעקב יוסף¹³:

"וזה שרמזו חז"ל באבות (פ"ו) מ"ח דברים שהתורה ניקנית בהם, אינו מחזיק טובה לעצמו, אהוב, אוהב את המקום, אוהב את הבריות, אוהב את הצדקות, אוהב את התוכחות, אוהב את המשרים. ע"כ. והוא כי התורה מסר סימנים, אשר גם המוני עם ידעו באיזה ת"ח ידבק.

ואמר אינו מחזיק טובה לעצמו, ופירש רש"י שאינו מתפאר בתורה... אהוב אוהב את המקום, אוהב את הבריות, ור"ל דסתם לשון אהוב, משמע שהוא אהוב בין לעליונים ובין לתחתונים, אז בודאי גם הוא אוהב את המקום ואוהב את הבריות, לכך כמים הפנים וכו' (משלי כז, יט), גם הוא אהוב. ובתנאי שיהיה אהוב מעצמו, לא שיעשה תחבולה לזה שיהיה אהוב, והוא היפך החונף שעושה תחבולה שיאהבהו, לכך הוא שנוי למקום ולבריות. עוד יש לומר ע"ד מליצה, ולדקדק לשון תואר אוהב המקום. דכתב הרב מוהר"י יעבץ בפי' המשנה אל תדין את חברך עד שתגיע למקומו (אבות פ"ב מ"ד), כי גרם השנאה שבין אדם לחבירו על שנותן משפט א' לעצמו ומשפט א' לזולתו וכו'. וז"ש אהוב אוהב את המקום, ור"ל כי סיבה הגורם שיהיה אהוב לכולם ע"י שהוא אוהב את המקום של חבירו לעצמו, והוא ע"ד שתגיע למקומו. וק"ל.

ובסימנים אלו ידע האדם אם לדבק עמו, אם ידבר בשבחי בני אדם או בגנותם, וכאמור. וז"ש כי יש לבחון בו אם אוהב את הצדקות להצדיק הבריות, כמ"ש רז"ל אהבת צדק להצדיק הבריות וכו' (ב"ר פמ"ט), או בהיפך. עוד יש לידע, אם אוהב התוכחות להוכיח להרשע, ולא להחניף, זו בודאי אוהב את המשרים, וראוי לדבק בו. וז"ש אוהב את התוכחות לקבל תוכחה, אוהב המשרים ת"ח שהם צדיקים. וק"ל."

מספר תנאים נזכרים בקטע האמור. את התנאים הללו יש לראות על רקע ההאשמות שהאשימו בהן החסידים את ראשי המתנגדים.

13 תולדות יעקב יוסף, פרשת שופטים אות י (הקיטוע שלי).

התנאי הראשון הוא שאינו מחזיק טובה לעצמו, כלומר שאינו מתפאר בתורה. תנאי זה רומז להתנהגות שיוחסה לראשי המתנגדים, שהפכו את התורה ואת הממסד הרבני לקרדום לחפור בו.

התנאי השני הוא שיהיה אהוב למקום ולבריות. גם כאן יש שימת דגש על אחד הכישורים שהתאפיינו בהם צדיקי החסידים בניגוד לממסד הרבני, והוא הקשר עם פשוטי העם. העובדה שהצדיק אהוב על ידי המקום והבריות מלמדת גם על טיבו של הצדיק, שכן מי שהוא אהוב הוא גם אוהב. יש כאן גם הדגשה שאהבה זו לפשוטי העם, המשמשת כראיה על דרגתו של הצדיק, צריכה שתהיה על בסיס אמיתי ולא על בסיס החנופה. שוב יש כאן רמיזה לדרכם של חלק מן הרבנים לקנות את ליבם של ההמונים על ידי חלקת לשון וחנופה.

התנאי השלישי והרביעי עוסקים בעבודת הסניגוריה. אהבת המקום מתפרשת כאהבת מקומו של השני, כלומר לדעת להבין את המקום שבו נמצא האדם האחר ועל ידי כך ללמד עליו זכות. זוהי דרכו של האוהב את הצדקות, העוסק כל העת בניסיון להצדיק את בני האדם. בקטע נזכרת גם הדרך ההפוכה, של אלו שנוהגים להפליל את האחרים. יש כאן רמיזה אל הדרשנים המקובלים, שהיו סובבים בקהילות והיו דורשים בדברי מוסר וכיבושין שעיקרם היה להצביע על המומים והחסרונות הקיימים אצל קהל שומעיהם. החסידות לא ראתה בעין יפה סוג זה של דברי מוסר, ונהגה בדרך אחרת שהיה בה בעיקר חיזוק חיובי והצבעה על הכוחות הטובים הקיימים בכל אדם ואדם.

את הביקורת על הדרשנים והמוכיחים שאינם יודעים לצדק את הבריות ניתן לשמוע בפירוש מתוך דבריו של ר' נחמן מברסלב¹⁴:

"אף-על-פי שתוכחה הוא דבר גדול, ומטל על כל אחד מישראל להוכיח את חברו כשרואה בו שאינו מתנהג כשורה, כמו שכתוב "הוכח תוכיח את עמיתך", אף-על-פי-כן לאו כל אדם ראוי להוכיח כמו שאמר רבי עקיבא (כ"ה הגי' בע"י, ערכין טז, ב): 'תמה אני, אם יש בדור הזה מי שיכול להוכיח', ואם רבי עקיבא אמר זאת בדורו כל-שכן בדור הזה של עכשו, כי כשהמוכיח אינו ראוי להוכיח, אזי לא די שאינו מועיל בתוכחתו, אף גם הוא מבאיש ריח של הנשמות השומעים תוכחתו, כי על-ידי תוכחתו הוא מעורר הריח רע של המעשים רעים ומדות רעות של האנשים שהוא מוכיחם, כמו כשמונח איזה דבר שיש לו ריח שאינו טוב, כל זמן שאין מזיזין אותו הדבר אין מרגישין הריח רע, אבל כשמתחילין להזיז אותו הדבר אזי מעוררין הריח רע; כמו-כן על-ידי תוכחה של מי שאינו ראוי להוכיח, על-ידי-זה מזיזין ומעוררין הריח רע של המעשים רעים ומדות רעות של האנשים שמוכיחם, ועל-כן הוא מבאיש ריחם, ועל-ידי-זה הוא מחליש את הנשמות שלהם".

14 ליקוטי מוהר"ן תנינא תורה ח.

התנאי החמישי הנזכר בדברי ר' יעקב יוסף הוא אהבת התוכחה. תנאי זה קשור במידה רבה לתנאי השלישי והרביעי. למרות שהצדיק אוהב לצדק את הבריות, אין הוא נרתע מלהוכיח אותם אם יש צורך בכך, בדרכים הנכונות על פי התפיסה החסידית. אהבת התוכחה מוכיחה על מידת האמת של הצדיק. אין הוא מחניף לציבור, אלא אומר לו את האמת. אהבת התוכחה איננה מתמצית באהבת התוכחה לאדם אחר, אלא מתבטאת גם באהבה לקבל תוכחה. שוב, יש כאן האשמה מרומזת, מכלל הן אתה שומע לאו. תלמידי החכמים ששורשם מ"שידין יהודאין" אוהבים להחניף לבריות כדי למצוא חן בעיניהם, ומכיון שאין הם אוהבים את התוכחה באמת הרי שהם מוכיחים לאחרים אבל אינם מקבלים תוכחה ביחס לעצמם. התנאי האחרון הוא אהבת המישרים, כלומר אהבת הצדיקים האמיתיים. לאחר שהגדיר את דמותם של הצדיקים האמיתיים מחד, ושל תלמידי החכמים שהם משורש "שידין יהודאין" מאידך, הוא מדגיש כי הצדיק האמיתי אוהב את הצדיקים האמיתיים, כלומר את צדיקי החסידות. מי שאינו אוהב את הצדיקים האמיתיים אינו יכול להיחשב לצדיק אמיתי בעצמו.

ספר ליקוטי מוהר"ן

קווים נוספים לדמותו של תלמיד חכם "שד יהודי" נוכל למצוא בספרו של ר' נחמן מברסלב¹⁵ ליקוטי מוהר"ן¹⁶:

"מה שאנו רואים, שעל פי הרוב הלומדים חולקים על הצדיקים, ודוברים על הצדיק עתק בגאווה ובזו, זהו מכוון גדול מאת השם יתברך, כי יש בחינת יעקב ולבן: יעקב הוא הצדיק המחדש חדושין דאורייתא ולומד תורתו לשמה, וטובו

15 העיקרון הרעיוני אותו היתווה ר' יעקב יוסף, אודות המתנגד הבא לעולם יחד עם נשמת הצדיק כדי לשמור על איזון הבחירה, חוזר על עצמו אף הוא בדברי ר' נחמן. ראה בסיפורי מעשיות, מעשה ז: "והתחיל לראות אפלו מה שהיה נעשה עמו קדם הולדה, בעת שהיה הנשמה בעולם העליון, וראה שהיו מוליכין הנשמה שלו דרך כל העולמות, והיו מכריזין ושואלין: מי שיש לו ללמד חוב על זאת הנשמה יבוא, ולא היה נמצא אחד ללמד חוב עליה. בתוך כך בא אחד ורץ וצעק: רבוננו של עולם, שמע תפילתי, אם זה יבוא לעולם מה לי לעשות עוד, ועל מה בראתני? וזה היה הסמ"ך מ"ם (הינו זה שצעק כל זה היה הסמ"ך מ"ם בעצמו). והשיבו לו: זאת הנשמה צריכה לירד להעולם בודאי, ואתה חשב לך עצה, והלך לו. והולכו את הנשמה עוד דרך עולמות, עד שהביאו אותה להבית דין של מעלה כדי להשביע אותה שתירד להעולם, ואותו האיש עדין לא בא, ושלחו אחריו שליח, ובא והביא עמו זקן אחד, שהיה כפוף כדרך הזקן שהיה מכיר עמו מכבר (הינו זה שהבעל דבר היה לו הכרות עם זה הזקן הכפוף מכבר), ושחק ואמר: כבר נתתי לי עצה, רשאי הוא לילך להעולם, והניחו את הנשמה וירדה להעולם". ברמזי המעשיות של ר' נחמן מטשעהרין נתן לסיפור זה פרשנות ביוגרפית הקשורה למחלוקתו של ר' נחמן עם הסבא משפולי, וכי הוא המתנגד שבא לעולם עם נשמתו של ר' נחמן, אך לפי זה מדובר על מחלוקת בתוך החסידות, ולא בין מתנגד לחסיד. ליקוטי מוהר"ן קמא, תורה יב.

גנוז ושמור וצפון לעתיד... ולבן, הוא ת"ח ש"ד יהודי שתורתו להתייגר ולקנטר, ותלמיד חכם כזה נבלה טובה הימנו... וזה ידוע, שאינו נקרא תלמיד חכם אלא על ידי תורה שבעל פה, כי זה שידע ללמוד חומש אינו נקרא תלמיד חכם, אלא זה שהוא בקי בגמרא ופוסקים, וכשלומד בלא דעת נקרא לבן על שם ערמימיות שנכנס בו, ושונא ורודף את הצדיקים".

ר' נחמן מצביע על הכתובת בצורה ברורה למדי - הלומדים חולקים על הצדיקים. לפנינו שני צידי המתנס, הלומדים המזוהים כמובן עם הזרם המתנגדי - מול הצדיקים המזוהים עם הזרם החסידי. איפיון המתנגדים בשם "לומדים" והחסידיים בשם "צדיקים" מציף נקודת מחלוקת נוספת בין החסידות למתנגדיה, והיא היחס לתלמוד התורה. המתנגדים עוסקים בתורה, הם מכונים "לומדים"; הצדיקים עוסקים במעשים טובים, ומשום כך הם מכונים "צדיקים". לפנינו חידוד של המחלוקת הערכית בדבר מקומו ומרכזיותו של ערך לימוד התורה.

בהמשך הפסקא מקבל חידוד זה ישום קצת שונה. מסתבר כי שני סוגי תלמידי החכמים לומדים תורה, אלא שהצדיקים הם משורש יעקב, הם הלומדים לשמה, בעוד המתנגדים הם משורש לבן, "שידין יהודאין", והם הבקאים בתורה שבעל פה ומכאן שמם המיוחד "תלמיד חכם", אלא שלומדים בלא דעת, כלומר ללא התקשרות לממד הרוחני של התורה. לימוד שכזה הופך את לימוד התורה ללימוד של ערמומיות, שכלתנות, פלפלות וחריפות. הדרך מכאן לשנאת הצדיקים העוסקים בתורה מתוך תמימות - קצרה.

דברי ר' נחמן אלו מושתתים בעצם על דברי הגמרא¹⁷:

"א"ר אבהו... דכתיב אני חכמה שכנתי ערמה, כיון שנכנסה חכמה באדם נכנסה עמו ערמומית".

ר' נחמן העניק לדברי הגמרא הללו משמעות שלילית. העוסק בתורה בדרכם של ה"שידין יהודאין" הופך את התורה לערמומיות במקום לכלי להתקשרות עם אלקים. ניתן להבחין בעקיצה ברורה שמשגר ר' נחמן לכיוונם של ה"לומדים", הם חניכי התפיסה המתנגדית, העוסקים בתורה על צד השכל והחריפות שבה והופכים אותה לתורה של ערמומיות.

תיקון ה"שידין יהודאין"

הצגת מתנגדי החסידות כ"שידין יהודאין" היתה עלולה להתפרש כקריאה להתנתק דמם של המתנגדים, או לפחות לניתוק כל קשר ומגע עמהם. אולם מסתבר שכשם שידעה החסידות "להעלות את הניצוצות" ממציאויות מגושמות ביותר, כך ראתה לעצמה חובה ושלחות "לתקן" את אותם ה"שידין יהודאין"¹⁸:

17 סוטה כא, ב.

18 ליקוטי מוהר"ן קמא, תורה יב.

"ודע, שזה מכוון מאת השם יתברך, שהקדוש ברוך הוא מפיל איזה צדיק גדול בפיו של הלמדן; הינו הלמדן דובר רעות על הצדיק, כדי שהצדיק יקח התורה שבעל פה, הינו השכינה, מהגלות שבפה הלמדן, ומעלה אותה לשרשה ממדרגה למדרגה... והצדיק שנופל לתוך פה הלמדן, שהלמדן דובר עליו עתק, והוא מבין שאלו הדברים שהלמדן דובר עליו הם צרופים מאותיות שבתורה שבעל פה, ומבין מאיזה הלכות נעשו הדברים אלו, ומקבל אותם בשמחה ובאהבה, כמו שאמרו חכמינו זכרונם לברכה (שבת פח, ב): 'הנעלבים וכו', שמחים ביסורים ועושים מאהבה', ואהבה, שהצדיק מקבל את החרפה באהבה... ועל-ידי השמחה ששמח ביסורין [הוא] מעלה...".

ר' נחמן מתאר בצורה מדויקת את דרך ההתמודדות הנדרשת מהצדיקים החסידיים - קבלה באהבה ובשמחה של אותם דיבורים מחרפים ומגדפים. דיבורים אלו ביסודם הם דיבורים הבנויים מצירופי אותיות של תורה שבעל פה, והם אינם סתם משפטים הבנויים מעשרים ושתים אותיות הא"ב. ההתקפה על גדולי החסידות בנויה ממשפטים השאובים מתוך מקורות התורה שבעל פה, והלכות ומדרשים ושאר ציטוטים מספרי הקודש הופכים לכלי שרת במערכה כנגד החסידות. הצדיק היודע את שורשם האמיתי של ציטוטים אלו מקבל עליו בשמחה את החרפות והגידופים, ועל ידי כך מעלה ומתקן אותם.

עדיין זקוקים אנו למורה נבוכים שיבאר לנו את טיבו של התיקון הזה. מהי המשמעות העמוקה של העלאת המשפטים המחרפים והמגדפים? על פי דרכה של החסידות, תיקון משמעו הפיכת הרע לטוב. בהקשר להתמודדות עם ההתנגדות לחסידות, הרי שיש צורך למנף את ההתנגדות ולהופכה לכוח בונה¹⁹:

"צווחין בכל יומא ולילה באורייתא דבעל פה בכמה קושיין בלא לב ולב... והם הם שדין יהודאין שתורתן מהשפה ולחוץ כדואג ואחיתופל, והם הם הרודפין ומצערים הצדיקים בכל מיני ליצנות והיתול, כמו שהיה בימי מרן ועד היום... עד שמרן אלקי הרב ישראל בן אליעזר אמר שנשמתו לא רצתה לירד לזה העולם מפני הנחשים השרפים שיש בכל דור... ואתה בני תבין הענין כי אין שונא לאדם יותר מיצרו... והיצר הרע של האדם שהוא שד... שיש בו טוב ורע, והצדיק מתקן ועושה ממנו יצר טוב מלאך קדוש ואחר כך חוזר הכל לבחינת נשמה הכל קשר אחד, יצרים שבאדם עם הנפש ורוח ונשמה הכל אחדות אחד... ולכל נשמה גבוהה וקדושה יש הרבה נשמות וניצוצין, יש שהם עדיין שדין יהודאין בבחינת יצר הרע, ויש שהם בבחינת יצר טוב... וכשהצדיק מתקן יצרו הרע לגמרי... אזי יש בו כח לתקן גם אותן שדין יהודאין, אבל מחמת שאין צדיק בארץ אשר יעשה טוב דהיינו סור מרע... ואי אפשר כל זמן שהוא

19 ספר נתיב מצוותיך, נתיב התורה שביל א אות יג; הובא בהערות מקור מים חיים על בעל שם טוב על התורה קרח אות ד.

חי שיתקן לגמרי, ולכן מתגרין בו אותן שדין יהודאין מקנאתו על שהוא מתוקן והם עדיין בחשכות... ולכן עצה היעוצה לצדיק כשיעמדו עליו גלי הים ישתוק ויקבל בשמחה, כי הרבה טובות עושין לו... ואתה אחי ראה כמה טובות עושין לך המצירים והשונאים המצערין אותך ומחלישין דעתך, כי אז תלך לבטח דרכך. ודורות היה לך לשלוח להם. וכן מרן הקדוש הריב"ש טוב נהג שבכל כוחו עשה טובות לשונאיו להעלותם. ואתה אחי אם תתגרה בהם להמיתם ולהענישם זהו הנקל, אבל את נפשך קללת וחלק נפשך המתה. ולכן העצה שתיקח בלב שמח, ובכל כוחך תבקש מאל יתברך לתקנם, ותאהוב אותם כבבת עין".

ראשיתו של הקטע בתיאור דמותם של אותם "שידין יהודאין" המצערין את הצדיקים החסידיים בכל מיני ליצנות והיתול. ציעור זה הוא גדול כל כך, עד שנשמתו של הבעש"ט לא רצתה לרדת לעולם בשל החשש מפני אותם ה"שרפים". אלא שכאן באה ההתייחסות הנדרשת מהצדיק אל אותם המצערין אותו. מה שקורה במעגל הציבורי הרחב בהתנגשות שבין החסידים לבין המתנגדים, קורה גם במעגל האישי הפנימי בהתנגשות שבין האדם לבין יצרו הרע. ה"שידין יהודאין" שבמעגל הציבורי, מקבילים רעיונית ליצר הרע השוכן במעגל האישי והפנימי של האדם. היחס הנדרש מהאדם כלפי יצרו הרע, הוא גם היחס הנדרש מהחסידים כלפי ה"שידין יהודאין". בנקודה זו מגיעה לידי ביטוי התפיסה החסידית אודות היצר הרע ותפקידו בעיצוב דמותו של האדם. קיומו של היצר הרע נועד על מנת לספק לאדם אתגר של התמודדות, לחימה, ומתוך כך גם בנין. העובדה שהאדם צריך לעמוד בפני הבחירה בין טוב לבין רע, ולבחור מרצונו בטוב, מולידה בקרבנו את הכוחות החיוביים המעצבים את אישיותו. כשהאדם מתמודד עם יצרו הרע בהצלחה, הוא מעניק לאותו היצר משמעות חיובית, ומתוך כך הוא מתקן אותו. היצר כבר אינו רע. הוא הופך למלאך קדוש, שעשה את תפקידו בבנין אישיותו של הצדיק.

בדרך זו בדיוק ראתה החסידות את תפקידה של ההתנגדות. ה"שידין יהודאין" אינם אלא היצר הרע שנועד לבנות את התנועה החסידית, ואין בנין ללא התמודדות וללא מאבק. ההתנגדות חושפת את הנקודות החלשות של התנועה החסידית ומצריכה אותה להתייחס אליהן, לטפל בהן ולתקן אותן. "כמה טובות עושין לך המצירים והשונאים המצערין אותך ומחלישין דעתך, כי אז תלך לבטח דרכך". דווקא המצערין את התנועה החסידית הם אלו המבטיחים את המשך התקדמותה בדרך הנכונה והישרה.

מה שהיה נראה על פניו כפתיחתה של מלחמת חורמה של החסידים במתנגדים, הופך להיות להבנה מעמיקה של טיב המחלוקת ותפקידה. מאחורי חילוקי הדעות ניצבת פעולת הזיקוק והבנין של התנועה כולה. מתוך פעילותם של ה"שידין יהודאין" עולה תיקון גדול, וסופם של ה"שידין יהודאין" שיהפכו למלאך קדוש.